

ΤΟΜΑΣ ΧΟΜΠΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΚΑΙΟΥ: Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΦΥΣΗ*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

ΠΕΡΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΟΝΟΥ, ΚΑΛΟΥ ΚΑΙ ΚΑΚΟΥ

1. Στο όγδοο τμήμα του δεύτερου κεφαλαίου, δείξαμε πως η αντίληψη ή η εμφάνιση των πραγμάτων δεν είναι στην πραγματικότητα παρά εσωτερική κίνηση σε κάποια ουσία του εγκεφάλου· κίνηση η οποία δεν σταματά εκεί, αλλά καθώς προχωρεί στην καρδιά, πρέπει κατ' ανάγκη ή να βοηθά ή να εμποδίζει την κίνηση εκείνη που ονομάζεται ζωική: όταν τη βοηθά, ονομάζεται ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΣΗ** [delight], ικανοποίηση ή ηδονή, πράγμα που δεν είναι άλλο παρά κίνηση, η οποία αφορά την καρδιά, όπως και η αντίληψη δεν είναι παρά κίνηση, η οποία αφορά τον εγκέφαλο. Τα δε πράγματα τα οποία τη προκαλούν ονομάζονται ευάρεστα ή ευχάριστα ή με κάποιο ανάλογο όνομα: οι Λατίνοι χρησιμοποιούσαν τις λέξεις *jucunda, a jvando*, εκ του *βοηθώ*. Η ίδια δε η ευχαρίστηση αναφορικά με το αντικείμενο ονομάζεται ΑΓΑΠΗ. Όταν όμως αυτή η κίνηση εξασθενίζει ή εμποδίζει τη ζωική κίνηση, τότε

* T. Hobbes, *The Elements of Law Natural and Politic – Human Nature and de Corpore Politico*, Oxford University Press, 1994 [σ. 43-50, 77-92]. *Γενική παρατήρηση*: όλες οι υποσημειώσεις με αστερίσκο είναι του μεταφραστή. Οι υποσημειώσεις του πρωτοτύπου σημαίνονται με αραβικούς αριθμούς.

** *Γενική παρατήρηση*: σε όλα τα μεταφρασμένα κείμενα, οι εμφάσεις [κεφαλαία, πλάγια] και η αρίθμηση παραγράφων είναι του πρωτοτύπου. Ενίοτε αναφέρεται σε αγκύλη ο αγγλικός όρος· τούτο συμβαίνει είτε σε περιπτώσεις όπου η ελληνική απόδοση ενδέχεται να είναι συζητήσιμη ή να μην αποδίδει ορισμένες συνδηλώσεις που εμπεριέχει ο πρωτότυπος όρος και είναι απαραίτητες για την κατανόηση του νοήματος είτε σε περιπτώσεις όπου κρίνεται σημανίονσα ή έστω ενδιαφέρουσα η επιλογή του όρου στο πρωτότυπο [π.χ., όταν ο συγγραφέας επιλέγει το *atomical* αντί του *individual*: η μετάφραση (ατομικό) από μόνη της δεν θα έδειχνε τη διαφορά]. Όπου υπάρχει παρένθεση, υπάρχει και στο πρωτότυπο· όπου υπάρχει αγκύλη, πρόκειται για παρεμβολή του μεταφραστή.

ονομάζεται ΠΟΝΟΣ και ως προς εκείνο το οποίο την προκαλεί, ονομάζεται ΜΙΣΟΣ, έννοια που οι Λατίνοι απέδιδαν άλλοτε με τη λέξη *odium* και άλλοτε με τη λέξη *toedium*.

2. Αυτή η κίνηση, στην οποία συνίσταται η ηδονή ή ο πόνος, είναι επίσης μια πρόσκληση ή πρόκληση, η οποία είτε μας προσελκύει προς το ευχάριστο είτε μας απωθεί από το δυσάρεστο. Η πρόσκληση δε αυτή είναι η προσπάθεια ή η εσωτερική έναρξη της ζωικής κίνησης, η οποία όταν το αντικείμενό της μας ευχαριστεί αποκαλείται ΟΡΕΞΗ και όταν μας δυσαρεστεί αποκαλείται ΑΠΕΧΘΕΙΑ, εφόσον αναφέρεται σε παρούσα δυσαρέσκεια, όταν όμως αναφέρεται σε αναμενόμενη δυσαρέσκεια, ονομάζεται ΦΟΒΟΣ. Έτσι λοιπόν η απόλαυση, η αγάπη και η όρεξη, που ονομάζεται επίσης επιθυμία, είναι διαφορετικά ονόματα για διαφορετικές προσεγγίσεις του ίδιου πράγματος.

3. Ο κάθε άνθρωπος από τη δική του πλευρά αποκαλεί ΚΑΛΟ εκείνο που του αρέσει και είναι ευχάριστο στον ίδιο και ΚΑΚΟ, εκείνο που τον δυσαρεστεί. Τούτο μάλιστα συμβαίνει σε τέτοιο βαθμό, ώστε καθώς διαφέρουν οι άνθρωποι μεταξύ τους, ως προς την κατασκευή τους, διαφέρουν επίσης και ως προς τη συνήθη διάκριση του καλού από το κακό. Δεν υπάρχει τίποτε το οποίο να είναι *ἀγαθὸν ἀπλῶς* [ελληνικά στο κείμενο]. Διότι ακόμη και η καλοσύνη, την οποία αποδίδουμε στην Παντοδυναμία του Θεού, είναι η καλοσύνη του ως προς εμάς. Καθώς δε ονομάζουμε καλά ή κακά τα πράγματα, τα οποία αντιστοίχως μας αρέσουν ή μας δυσαρεστούν, κατά τον ίδιο τρόπο αποκαλούμε καλοσύνη και κακότητα τις ποιότητες ή τις δυνάμεις εκείνες μέσω των οποίων επιτελούνται τα πράγματα αυτά. Και τα μεν σημεία αυτής της καλοσύνης ονομάζονται από τους Λατίνους μονολεκτικά PULCHRITUDO· τα δε σημεία του κακού, TURPITUDO: λέξεις για τις οποίες η γλώσσα μας δεν διαθέτει ακριβώς αντίστοιχες.

4. Καθώς όλες οι αντιλήψεις, οι οποίες μας δίνονται άμεσα από τις αισθήσεις, είναι είτε ευχαρίστηση είτε πόνος είτε όρεξη είτε φόβος, το ίδιο ισχύει επίσης και για τις φαντασίες, οι οποίες έπονται των αισθήσεων. Καθώς αυτές όμως είναι ασθενέστερες φαντασίες, συνιστούν επίσης ασθενέστερες ηδόνες ή ασθενέστερο πόνο.

5. Όπως η όρεξη είναι η έναρξη της ζωικής κίνησης προς κάτι που μας ευχαριστεί, έτσι και η απόκτησή του είναι το ΤΕΛΟΣ αυτής της κίνησης· είναι αυτό που αποκαλούμε προοπτική [score], σκοπό και τελικό αίτιο της εν λόγω κίνησης: κι η ευχαρίστηση την οποία απολαμβάνουμε όταν φτάνουμε σ' αυτό το τέλος αποκαλείται ΕΚΠΑΗΡΩΣΗ. Έτσι λοιπόν, *bonum* και *finis* είναι διαφορετικά ονόματα αλλά για διαφορετικές προσεγγίσεις του ίδιου πράγματος.

6. Από τους σκοπούς δε άλλοι ονομάζονται *propinqui*, δηλαδή εγγύτεροι, και άλλοι *remoti*, δηλαδή απώτεροι. Όταν όμως οι σκοποί που βρίσκονται εγγύτερα στην πραγματοποίησή τους συγκριθούν με εκείνους που είναι πιο απομακρυσμένοι, δεν αποκαλούνται πλέον σκοποί αλλά μέσα και δρόμοι που οδηγούν στους σκοπούς. Εκείνο όμως το ύστατο τέλος, στο οποίο οι αρχαίοι φιλόσοφοι τοποθέτησαν την ευδαιμονία και που τόση συζήτηση αφιέρωσαν σχετικά με το δρόμο που οδηγεί σ' αυτή, δεν υπάρχει σ' αυτό τον κόσμο ούτε υπάρχει δρόμος να οδηγήσει εκεί· τουλάχιστον όχι περισσότερο απ' όσο υπάρχει δρόμος για την Ουτοπία: διότι όσο ζούμε, έχουμε επιθυμίες και η επιθυμία προϋποθέτει ένα απώτερο τέλος. Εκείνα τα πράγματα που μας ευχαριστούν, θεωρούμενα ως μέσα για έναν απώτερο σκοπό, τα αποκαλούμε ΕΠΩΦΕΛΗ και την εκπλήρωσή τους τη λέμε ΟΦΕΛΟΣ [use]· τα δε πράγματα που δεν ωφελούν, τα λέμε ΜΑΤΑΙΑ.

7. Εφόσον, όπως είδαμε, όλη η ευχαρίστηση είναι όρεξη και η όρεξη προϋποθέτει έναν απώτερο σκοπό, έπεται ότι δεν μπορεί να υπάρξει ικανοποίηση παρά μόνο κατά την ενέργεια της επιδίωξης του σκοπού: δεν θα πρέπει επομένως να απορούμε όταν βλέπουμε ότι οι άνθρωποι όσο περισσότερα πλούτη, τιμές ή άλλες εξουσίες πετυχαίνουν, τόσο μεγαλώνει και η όρεξή τους για όλο και περισσότερα κι όταν φτάνουν στον ύψιστο βαθμό μιας εξουσίας, τότε αρχίζουν να επιδιώκουν μια άλλη, εφόσον αισθάνονται ότι μειονεκτούν έναντι κάποιου άλλου ως προς κάποιο είδος εξουσίας. Πολλοί λοιπόν απ' όσους έφτασαν στον μέγιστο βαθμό τιμών και πλούτου, επιθύμησαν την κατάκτησή μιας τέχνης· όπως ο Νέρων με τη μουσική και την ποίηση και ο Κόμμοδος με την τέχνη του μονομάχου. Εκείνοι δε που δεν επιθυμούν κάτι τέτοιο, αναζητούν κατ' ανάγκη τη διασκέδαση και την ανανέωση των σκέψεών τους στις ικανοποιήσεις είτε του παιχνιδιού είτε της συνεχούς ενασχόλησης με κάτι. Δικαίως λοιπόν παραπονούνται οι άνθρωποι ότι είναι πολύ θλιβερό να μην έχεις τι να κάνεις. Επομένως, η ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ [felicity] (με την οποία εννοούμε τη συνεχή ευχαρίστηση) συνίσταται όχι στην εκπλήρωση της ευημερίας αλλά στον ίδιο τον αγώνα για την ευημερία.

8. Λίγα πράγματα υπάρχουν σ' αυτό τον κόσμο, τα οποία να μην εμπεριέχουν ανάμειξη καλού και κακού ή να μὴ συνενώνουν το καλό και το κακό, και μάλιστα με τόσο αναγκαίο και άρρηκτο δεσμό, ώστε να μην μπορούμε να έχουμε το ένα δίχως το άλλο· όπως, για παράδειγμα, οι απολαύσεις της αμαρτίας και η πικρία της τιμωρίας είναι αδιαχώριστα, όπως άλλωστε και η εργασία στις περισσότερες περιπτώσεις είναι αδιαχώριστη από την τιμή. Αν τώρα στην όλη αλυσίδα το μεγαλύτερο μέρος είναι καλό, τότε το όλον απο-

καλείται καλό, όταν δε το κακό βαρύνει περισσότερο, τότε το όλον αποκαλείται κακό.

9. Υπάρχουν δύο είδη απόλαυσης, από τα οποία το ένα φαίνεται να ερεθίζει σωματικά όργανα της αίσθησης· την απόλαυση αυτή ονομάζω ΑΙΣΘΗΣΙΑΚΗ. Η μεγαλύτερη απόλαυση αυτής της κατηγορίας είναι εκείνη που σχετίζεται με τη διαιώνιση του είδους και αμέσως ακολουθεί εκείνη, μέσω της οποίας καλείται ο άνθρωπος να συντηρήσει το άτομό του. Το άλλο είδος ευχαρίστησης δεν είναι συνδεδεμένο με κανένα ιδιαίτερο μέρος του σώματος και αποκαλείται πνευματική ευχαρίστηση· είναι δε εκείνο που ονομάζουμε ΧΑΡΑ. Το ανάλογο ισχύει και για τους πόνους, όπου μερικοί προσβάλλουν το σώμα και επομένως ονομάζονται σωματικοί πόνοι ενώ άλλοι όχι, οπότε ονομάζονται ΘΛΙΨΗ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΠΟΛΑΥΣΕΩΝ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΣΗΣ. ΠΕΡΙ ΤΙΜΗΣ

1. Στο πρώτο τμήμα του προηγούμενου κεφαλαίου προϋπέθεσα ότι εκείνη η κίνηση και η συγκίνηση του εγκεφάλου, την οποία αποκαλούμε αντίληψη [conception] συνεχίζεται στην καρδιά οπότε και αποκαλείται πάθος. Δεσμεύτηκα έτσι να ερευνήσω και να εκθέσω όσο μπορώ εκτενέστερα από ποια αντίληψη πηγάζει καθένα από εκείνα τα πάθη, τα οποία συνήθως καταγράφουμε. Διότι ενώ τα πράγματα, τα οποία αρέσουν ή δυσσαρεστούν, είναι αναρίθμητα και επενεργούν με αναρίθμητους τρόπους, οι άνθρωποι κατέγραψαν πολύ λίγα από τα πάθη, τα οποία προκαλούνται από αυτά τα πράγματα· είναι μάλιστα πολλά απ' αυτά που δεν έχουν καν όνομα.

[...]

3. Η αντίληψη του μέλλοντος δεν είναι παρά μια υπόθεση περί του μέλλοντος, η οποία βασίζεται στην ανάμνηση του παρελθόντος· αντιλαμβανόμαστε ότι κάτι θα συμβεί αργότερα, στο βαθμό που γνωρίζουμε ότι υπάρχει κάτι το ήδη παρόν, το οποίο έχει τη δύναμη να το παραγάγει. Είναι δε η ανάμνηση, η οποία μας επιτρέπει να συλλάβουμε ότι κάτι διαθέτει τώρα τη δύναμη [power] να παραγάγει αργότερα κάτι άλλο· είναι η ανάμνηση ότι κάτι τέτοιο έχει ξανασυμβεί στο παρελθόν. Εφόσον κάθε αντίληψη του μέλλοντος είναι αντίληψη δύναμης ικανής να παραγάγει κάτι, έπεται ότι όποιος

προσδοκά μια μελλοντική απόλαυση, θα πρέπει επίσης να συλλαμβάνει μια δύναμη μέσα του, μέσω της οποίας η απόλαυση αυτή μπορεί να επιτευχθεί. Καθόσον δε τα πάθη, για τα οποία θα κάνω λόγο ακολούθως, έγκεινται σε κάποια αντίληψη του μέλλοντος, δηλαδή σε αντίληψη παρελθούσας δύναμης και μελλοντικής πράξης, θα πρέπει πριν προχωρήσω να πω μερικά πράγματα σχετικά με τη δύναμη αυτή.

4. Ως τέτοια δύναμη εννοώ τις ικανότητες του σώματος και του νου, τις οποίες ανέφερα στο πρώτο κεφάλαιο, δηλαδή όσον αφορά μεν το σώμα, τη θρεπτική, τη γενετήσια και την κινητική ικανότητα· όσον αφορά δε το νου, την ικανότητα της γνώσης. Εννοώ επίσης, εκτός από αυτές, και τις ικανότητες, οι οποίες προσκτώνται μέσω αυτών, όπως τα πλούτη, η θέση κύρους, η φιλία ή η εύνοια και η καλή τύχη, η οποία δεν είναι παρά η εύνοια της Παντοδυναμίας του Θεού. Τα αντίθετα από αυτά είναι οι ανικανότητες, οι αδυναμίες και οι ατέλειες αντιστοίχως των εν λόγω δυνάμεων. Καθόσον δε η ισχύς ενός ανθρώπου αντιστέκεται και παρεμποδίζει τα αποτελέσματα της ισχύος του άλλου, έπεται ότι η ισχύς είναι απλώς και μόνο το πλεόνασμα ισχύος του ενός έναντι της ισχύος του άλλου. Διότι ίσες αντιτιθέμενες δυνάμεις αλληλοεξουδετερώνονται· και αυτή η αντιπαράθεσή τους ονομάζεται διένεξη.

5. Τα σημεία μέσω των οποίων γνωρίζουμε τη δική μας ισχύ είναι οι πράξεις που πηγάζουν από αυτήν, και τα σημεία μέσω των οποίων τη γνωρίζουν οι άλλοι είναι εκείνες οι πράξεις, οι χειρονομίες, το παρουσιαστικό και η ομιλία που συνήθως γεννούν οι δυνάμεις αυτές. Η δε αναγνώριση της ισχύος ονομάζεται ΤΙΜΗ [honour]· να τιμώ έναν άνθρωπο [εσωτερικά, κατά νου] σημαίνει ότι αντιλαμβάνομαι ή αναγνωρίζω ότι αυτός ο άνθρωπος έχει το πλεονέκτημα ή την υπεροχή ισχύος έναντι εκείνου προς τον οποίο ανταγωνίζεται ή συγκρίνει τον εαυτό του. Τιμητικά είναι τα σημεία εκείνα μέσω των οποίων κάποιος αναγνωρίζει την ισχύ ή την υπεροχή ενός άλλου ανθρώπου έναντι του ανταγωνιστή του. Για παράδειγμα: η ομορφιά του προσώπου, η οποία συνίσταται σε μια ζωηρή όψη του παρουσιαστικού, και άλλα σημεία φυσικής ζεστασιάς αποτελούν τιμητικά-σημεία, καθόσον προηγούνται (και εν πολλοίς απορρέουν) από τη γενετήσια δύναμη, καθώς επίσης και η γενική φήμη μεταξύ των ατόμων του άλλου φύλου, καθόσον αυτή αποτελεί σημείο της εν λόγω ισχύος. Επίσης πράξεις, οι οποίες προέρχονται από σωματική ρώμη και απροκάλυπτη βία, είναι τιμητικές, ως σημεία τα οποία μαρτυρούν δυναμικό κίνητρο, όπως είναι εκείνο της νίκης σε μάχη ή μονομαχία· *et avoir*

*tué son homme**. Το ίδιο ισχύει επίσης όταν εκτίθεται κανείς σε περιπέτειες και κινδύνους για να πετύχει μεγάλα κατορθώματα, διότι αυτό είναι σημείο το οποίο δείχνει τη γνώμη που έχει κανείς για τη δική του ισχύ και η γνώμη αυτή είναι σημείο της ίδιας της ισχύος. Επίσης τιμητικά είναι η διδασκαλία ή η πειθώ, διότι αμφοτέρω αποτελούν σημεία γνώσης. Και τα πλούτη είναι τιμητικά ως σημεία της ισχύος που τα απέφερε. Και τα δώρα, οι δαπάνες, η μεγαλοπρέπεια των οικιών, της αμφίεσης και τα σχετικά είναι τιμητικά, ως σημεία πλούτου. Και η ευγενής καταγωγή είναι εμμέσως τιμητική, ως σημείο δύναμης των προγόνων. Και το κύρος επίσης, διότι αποτελεί σημείο ρώμης, σοφίας, χάριτος ή πλούτου, διά των οποίων αποκτάται. Και η καλή τύχη ή τυχαία ευημερία είναι τιμητικά, διότι αποτελούν σημείο εύνοιας του Θεού, στον οποίο θα πρέπει να αποδίδεται ό,τι μας έρχεται από τύχη, όσο και ό,τι αποκτάμε με την εργατικότητα μας. Τα δε αντίθετα ή οι ελλείψεις αυτών των σημείων είναι ατιμωτικά. Σύμφωνα δε με τα σημεία της τιμής και της κατασχύνης αποτιμάμε ή αναγνωρίζουμε την αξία ή την ΥΠΟΛΗΨΗ [value or WORTH] ενός ανθρώπου. Διότι τόσο μεγαλύτερη είναι η αξία ενός πράγματος όσο περισσότερα είναι διατεθειμένος κανείς να δώσει προκειμένου να απολαύσει τους καρπούς του.

6. Σημεία τιμής είναι εκείνα, μέσω των οποίων αντιλαμβανόμαστε ότι κάποιος αναγνωρίζει με τη συμπεριφορά του την ισχύ και την υπόληψη ενός άλλου. Τέτοια σημεία δηλώνει όταν τον επαινεί, τον μεγαλύνει, τον ευλογεί ή τον μακαρίζει· όταν τον ικετεύει ή τον εκλιπαρεί, τον ευχαριστεί, όταν είναι διαθέσιμος ή να δίνει το *παρών* ενώπιόν του, όταν τον υπακούει, τον ακούει με προσοχή, του απευθύνει το λόγο με σεβασμό, τον προσεγγίζει με τον προσήκοντα τρόπο, όταν κρατά αποστάσεις απ' αυτόν, του παραχωρεί την προτεραιότητα κι όλα τα σχετικά, στα οποία συνίσταται η τιμή, την οποία ο κατώτερος αποδίδει στον ανώτερο.

Άλλου τύπου όμως είναι τα σημεία, μέσω των οποίων ο ανώτερος αποδίδει τιμή στον κατώτερο, όπως όταν τον επαινεί ή του δείχνει προτίμηση έναντι του ανταγωνιστή του, όταν τον ακούει πρόθυμα, του απευθύνεται με περισσότερη οικειότητα, τον καταδέχεται εγγύτερά του, όταν απασχολεί αυτόν κατά προτίμηση, όταν ζητά τη δική του συμβουλή κατά προτίμηση, όταν ευαρεστείται ν' ακούει τις απόψεις του και να του προσφέρει δώρα μάλλον

* ... «και να έχεις σκοτώσει τον άνθρωπό σου» (δηλαδή τον αντίπαλό σου).

παρά χρήματα ή αν του προσφέρει χρήματα, να του δίνει τόσο πολλά ώστε να μη δημιουργείται η εντύπωση ότι έχει χρεία και των λίγων· διότι η χρεία των λίγων είναι μεγαλύτερη φτώχεια από τη χρεία των πολλών. Αρκούν αυτά ως παραδείγματα σημείων τιμής και ισχύος.

7. Ο σεβασμός είναι η αντίληψή μας ότι κάποιος έχει την ισχύ να μας κάνει τόσο καλό όσο και κακό, αλλά δεν έχει τη βούληση να μας βλάψει.

8. Η υφή των παθών, για τα οποία θα μιλήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, συνίσταται στην ευχαρίστηση ή στη δυσαρέσκεια, τα οποία λαμβάνουν οι άνθρωποι με αφορμή τα σημεία τιμής ή καταισχύνης που τους επιδεικνύονται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙΥ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

1. Στα προηγούμενα κεφάλαια παρουσιάστηκε η όλη φύση του ανθρώπου, η οποία συνίσταται στις φυσικές δυνάμεις του σώματός του και του νου του, οι οποίες θα μπορούσαν να συνοψιστούν στις εξής τέσσερις: σωματική ρώμη, πείρα, λογική και πάθος.

2. Σ' αυτό το κεφάλαιο σκοπεύουμε να εξετάσουμε σε ποια κατάσταση ασφάλειας μας έχει τοποθετήσει αυτή η φύση μας και τι πιθανότητες συνέχειας και συντήρησης μας έχει δώσει υπό συνθήκες γενικευμένης βίας. Και καταρχήν, αν αναλογιστούμε πόσο μικρή διαφορά υπάρχει μεταξύ ώριμων ανθρώπων όσον αφορά τη ρώμη ή τη γνώση και με πόση ευκολία μπορεί εκείνος που είναι πιο αδύνατος σε ρώμη ή σε σοφία ή και στα δύο να καταστρέψει ολοσχερώς την ισχύ του ισχυροτέρου, εφόσον δεν χρειάζεται παρά λίγη ισχύς για να αφαιρέσεις τη ζωή ενός ανθρώπου, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι άνθρωποι, αν τους θεωρήσουμε σε φυσική κατάσταση, θα όφειλαν να παραδεχτούν τη μεταξύ τους ισότητα· εκείνος δε που δεν αξιώνει τίποτε περισσότερο μπορεί να εκτιμηθεί ως μετριοπαθής.

3. Από την άλλη πλευρά, αν αναλογιστούμε αφενός τις μεγάλες διαφορές που υφίστανται μεταξύ των ανθρώπων, διαφορές προερχόμενες από τη διαφοροποίηση των παθών τους, και αφετέρου πόσο ματαιόδοξοι είναι μερικοί που προσβλέπουν στην πρωτοκαθεδρία και την υπεροχή απέναντι στους συνανθρώπους τους, όχι μόνο όταν είναι ίσοι σε ισχύ, αλλά κι όταν ακόμη είναι

κατώτεροι, τότε θα πρέπει κατ' ανάγκην να παραδεχτούμε ως αναγκαία συνέπεια ότι εκείνοι οι άνθρωποι που είναι μετριοπαθείς και δεν ζητούν τίποτε περισσότερο από τη φυσική ισότητα θα αποτελούν απεχθές εμπόδιο για την ισχύ των άλλων, οι οποίοι επομένως θα επιχειρήσουν να καθυποτάξουν και αυτούς. Εξ αυτού λοιπόν θα προκύψει μια γενική δυσπιστία και ένας αμοιβαίος φόβος μεταξύ των ανθρώπων.

4. Επιπλέον, εφόσον οι άνθρωποι, ορμώμενοι από φυσικό πάθος, είναι επιθετικοί προς αλλήλους με διάφορους τρόπους, αφού ο κάθε άνθρωπος σκέφτεται το δικό του καλό και απεχθάνεται να βλέπει τους άλλους να κάνουν το ίδιο, θα προκαλούν κατ' ανάγκην ο ένας τον άλλο, μέσω λόγων ή άλλων σημείων περιφρόνησης και εχθρότητας, όπως συμβαίνει σε κάθε διένεξη—μέχρι του σημείου όπου εντέλει το ζήτημα της υπεροχής φτάνει να κριθεί οριστικά από το συσχετισμό σωματικής ρώμης και δύναμης.

5. Πέραν τούτων, αν σκεφτούμε ότι πολλοί άνθρωποι ωθούνται από τις ορέξεις τους σ' έναν και τον αυτό σκοπό, ο οποίοςς μερικές φορές δεν μπορεί ούτε να γίνει αντικείμενο κοινής απόλαυσης ούτε να διαιρεθεί, συνεπάγεται ότι ο ισχυρότερος θα τον απολαύσει μόνος του και βεβαίως ποιος είναι ο ισχυρότερος, θα κριθεί μέσα από μάχη. Κατ' αυτό τον τρόπο λοιπόν, λόγω αβεβαιότητας για κάτι διαφορετικό, το μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπων θα προκαλεί οπωσδήποτε—είτε από ματαιοδοξία είτε από επιθυμία για σύγκριση είτε από όρεξη—και τους υπόλοιπους, οι οποίοι σε άλλη περίπτωση θα ήταν ικανοποιημένοι και με την ισότητα.

6. Στο βαθμό δε που η φυσική αναγκαιότητα κάνει τους ανθρώπους να θέλουν και να επιθυμούν το *bonum sibi*, το ιδιον καλό, και να αποφεύγουν ό,τι είναι επώδυνο και πάνω απ' όλα εκείνο τον τρομερό εχθρό της φύσης, το θάνατο (από τον οποίο φοβόμαστε τόσο την απώλεια κάθε ισχύος όσο και τον μεγαλύτερο σωματικό πόνο που συνοδεύει αυτή την απώλεια), δεν αντίκειται στο λόγο, το γεγονός ότι κάθε άνθρωπος κάνει ό,τι μπορεί προκειμένου να συντηρήσει το ίδιο το σώμα του και τα μέλη του, τόσο απέναντι στο θάνατο όσο και απέναντι στον πόνο. Ό,τι δεν αντίκειται στο λόγο, οι άνθρωποι το λένε ΔΙΚΑΙΟ ή *ius* ή ακατάκριτη ελευθερία χρήσης της ίδιας της φυσικής μας ισχύος και ικανότητας. Πρόκειται επομένως για ένα φυσικό δικαίωμα: ότι δηλαδή κάθε άνθρωπος μπορεί να συντηρεί την ίδια του τη ζωή και τη σωματική του ακεραιότητα, με όλη τη ισχύ που διαθέτει.

7. Επειδή προσέτι όταν ένας άνθρωπος έχει δικαίωμα σ' ένα σκοπό και ο σκοπός δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τα μέσα, χωρίς δηλαδή εκείνα όσα είναι αναγκαία για το σκοπό, συνεπάγεται ότι δεν αντίκειται στο λόγο, κι

επομένως είναι δίκαιο για τον άνθρωπο να χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα και να προβεί σε οποιαδήποτε αναγκαία πράξη για τη συντήρηση του σώματός του.

8. Επίσης, κάθε άνθρωπος έχει φυσικό δικαίωμα να κρίνει ο ίδιος την αναγκαιότητα των μέσων και το μέγεθος του κινδύνου. Διότι αν ήταν αντίθετο στο λόγο να είμαι ο ίδιος κριτής του κινδύνου που με απειλεί, τότε θα ήταν λογικό να είναι κάποιος άλλος από μένα ο κριτής αυτού του ζητήματος. Η ίδια λογική όμως, η οποία καθιστά κάποιον άλλο κριτή των πραγμάτων που με αφορούν, καθιστά επίσης εμένα κριτή όλων όσα αφορούν εκείνον. Επομένως έχω λόγο να κρίνω τη δική του ετυμηγορία είτε είναι προς όφελός μου είτε όχι.

9. Καθώς η κρίση ενός ανθρώπου στο πλαίσιο του φυσικού του δικαιώματος πρέπει να χρησιμοποιείται για το δικό του όφελος, το ίδιο επίσης και η ρώμη, η γνώση και η τέχνη κάθε ανθρώπου χρησιμοποιούνται ορθά, τότε μόνο όταν είναι χρήσιμα για τον εαυτό του· αλλιώς δεν θα έπρεπε ένας άνθρωπος να έχει το δικαίωμα να συντηρήσει τον εαυτό του.

10. Ο κάθε άνθρωπος έχει από τη φύση του δικαίωμα σε όλα τα πράγματα, δηλαδή έχει δικαίωμα να κάνει οτιδήποτε του αρέσει και σε όποιον του αρέσει, να κατέχει, να χρησιμοποιεί και να απολαμβάνει όλα όσα θέλει και μπορεί. Διότι όσον αφορά όλα τα πράγματα, τα οποία θέλει, θα πρέπει αυτά να είναι καλά για τον ίδιο κατά τη δική του κρίση, εφόσον τα θέλει και μπορούν να συμβάλουν στη συντήρησή του σε δεδομένο χρόνο· ή μπορεί έτσι να κρίνει ο ίδιος· κι είναι αυτός ο ίδιος τον οποίο έχουμε αναγορεύσει σε κριτή αυτού του ζητήματος, στην παράγραφο 8: έπεται λοιπόν ότι δικαίως μπορεί να κάνει τα πάντα. Για τον ίδιο λόγο επίσης δικαίως λέμε: *Natura debet omnia omnibus*, ότι δηλαδή η Φύση έχει δώσει τα πάντα στους πάντες, σε βαθμό ώστε το *jus* και το *utile*, το δίκαιο και το ωφέλιμο να είναι ένα και το αυτό. Αυτό το δικαίωμα όμως όλων σε όλα δεν είναι στην πραγματικότητα καλύτερο από το να μην είχε κανείς δικαίωμα σε τίποτε. Διότι είναι μικρό το όφελος ενός δικαιώματος για όποιον το έχει, όταν κάποιος άλλος, εξίσου ισχυρός ή και ισχυρότερος απ' αυτόν, κατέχει επίσης το ίδιο δικαίωμα επί του ίδιου πράγματος.

11. Με δεδομένη λοιπόν την προς αλλήλους επιθετικότητα της ανθρώπινης φύσης, προστίθεται ένα δικαίωμα όλων των ανθρώπων επί όλων των πραγμάτων, όπου ο ένας προσβάλλει εν δικαίω και ο άλλος αντιστέκεται επίσης εν δικαίω κι έτσι οι άνθρωποι ζουν σε διαρκή διαμάχη και μελετούν πώς να παρενοχλούν ο ένας τον άλλο, οπότε η κατάσταση των ανθρώπων

στο πλαίσιο αυτής της φυσικής ελευθερίας είναι κατάσταση πολέμου. Διότι ΠΟΛΕΜΟΣ δεν είναι παρά εκείνη η περίοδος όπου διακηρύσσεται σαφώς με λόγους ή πράξεις η βούληση και η πρόθεση βίαιης διαμφισβήτησης· η δε ΕΙΡΗΝΗ είναι απλώς η περίοδος όπου δεν υπάρχει πόλεμος.

12. Η κατάσταση εχθρότητας και πολέμου είναι μια κατάσταση όπου η ίδια η φύση καταστρέφεται και οι άνθρωποι αλληλοφονεύονται (όπως το γνωρίζουμε επίσης τόσο από την εμπειρία άγριων εθνών, τα οποία ζουν στις μέρες μας όσο και από τις ιστορίες των προγόνων μας, των παλαιών κατοίκων της Γερμανίας και άλλων, πολιτισμένων σήμερα χωρών, όπου βρίσκουμε λαούς ολιγάριθμους και βραχύβιους και χωρίς τις πολυτέλειες και τις ανέσεις της ζωής, τις οποίες εφευρίσκουν και απολαμβάνουν συνήθως οι άνθρωποι, στο βαθμό που υπάρχει ειρήνη και κοινωνία). Εκείνος λοιπόν που επιθυμεί να ζει σε μια τέτοια κατάσταση, όπως η κατάσταση της ελευθερίας και του δικαιώματος όλων σε όλα, αντιφάσκει με τον εαυτό του. Διότι κάθε άνθρωπος επιθυμεί, κατά φυσική αναγκαιότητα, το δικό του καλό. Είναι δε αντίθετη προς το καλό αυτό η κατάσταση εκείνη όπου υποθέτουμε πως υπάρχει διένεξη μεταξύ ανθρώπων φύσει ίσων και ικανών να καταστρέψουν ο ένας τον άλλο.

13. Το δικαίωμα δε αυτό, να προστατεύουμε τον εαυτό μας μέσω της ίδιας μας της διάκρισης και δύναμης, γεννιέται από τον κίνδυνο και ο κίνδυνος αυτός γεννιέται από την ισότητα ισχύος μεταξύ των ανθρώπων: είναι πολύ πιο λογικό να προεξοφλεί ο άνθρωπος αυτή την ισότητα πριν ακόμα φανεί ο κίνδυνος και πριν χρειαστεί να οδηγηθεί σε μάχη. Ένας άνθρωπος επομένως, ο οποίος έχει κάποιον άλλο υπό την εξουσία του να τον διοικεί, να τον ηγεμονεύει και να του κάνει καλό ή κακό, έχει το δικαίωμα, από το πλεονέκτημα αυτής της σημερινής του εξουσίας, να φροντίσει για την απόλαυσή του και την αυριανή ασφάλειά του απέναντι σ' αυτό τον άλλο. Εκείνος επομένως, ο οποίος έχει καθυποτάξει ήδη τον αντίπαλό του ή έχει θέσει υπό την εξουσία του οποιονδήποτε άλλον, ο οποίος είτε λόγω ανηλικιότητας είτε λόγω αδυναμίας δεν είναι σε θέση να του αντισταθεί, έχει το φυσικό δικαίωμα να πράξει με τη μεγαλύτερη δυνατή σύνεση απέναντι σ' αυτό το ανήλικο, το ανίσχυρο ή το υποταγμένο πρόσωπο, ούτως ώστε την επαύριο να μην κυβερνηθεί ούτε να ηγεμονευτεί απ' αυτόν. Διότι δεδομένου ότι αποβλέπουμε πάντοτε στη δική μας ασφάλεια και συντήρηση, ερχόμαστε καταφανώς σε αντίθεση με αυτή μας την απόβλεψη, αν θελήσουμε να αποπέμψουμε ένα τέτοιο πρόσωπο και συγχρόνως του επιτρέψουμε να συγκεντρώσει δύναμη και

να γίνει εχθρός μας. Απ' αυτό μπορούμε επίσης να συμπεράνουμε ότι στη φυσική κατάσταση η ακαταμάχητη ισχύς συνιστά δίκαιο.

14. Υποτίθεται όμως, λόγω της ισοτήτας ως προς τη ρώμη και τις άλλες φυσικές ικανότητες των ανθρώπων, ότι κανένας δεν θα έχει αρκετή δύναμη ώστε να είναι βέβαιος ότι θα τη συντηρήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα, ενόσω παραμένει σε διαρκή κατάσταση εχθρότητας και πολέμου. Επομένως ο λόγος υπαγορεύει στον καθένα να επιζητεί την ειρήνη για το δικό του καλό, εξαντλώντας κάθε ελπίδα για την επίτευξή της και να ενισχύει τον εαυτό του όσο είναι δυνατόν, ώστε να αμυνθεί απέναντι σ' εκείνους με τους οποίους δεν μπορεί να έχει ειρήνη και να προβεί σε όλες τις αναγκαίες προς τούτο ενέργειες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XV ΠΕΡΙ ΑΠΟΠΟΙΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΜΕΣΩ ΔΩΡΕΑΣ Ή ΣΥΜΦΩΝΟΥ

1. Δεν υπάρχει μέχρι σήμερα συμφωνία μεταξύ των συγγραφέων σχετικά με το ζήτημα τι ονομάζουμε νόμο της φύσης. Οι συγγραφείς, κατά το μεγαλύτερο μέρος, όταν δηλώνουν ότι κάτι αντίκειται στο νόμο της φύσης, δεν εννοούν τίποτε περισσότερο από το ότι κάτι αντίκειται στη συναίνεση όλων των εθνών ή των σοφότερων και πιο πολιτισμένων εθνών. Δεν υπάρχει όμως συμφωνία για το ποιος θα κρίνει ποια έθνη είναι τα σοφότερα. Άλλοι παραλλάσσουν τον ορισμό, θεωρώντας ότι αντίκειται στο νόμο της φύσης ό,τι εναντιώνεται στη συναίνεση όλης της ανθρωπότητας. Ο ορισμός αυτός δεν μπορεί να γίνει αποδεκτός, διότι τότε κανείς δεν θα μπορούσε να παραβιάσει το νόμο της φύσης, εφόσον η φύση του κάθε ανθρώπου περιέχεται στη φύση της ανθρωπότητας. Στο βαθμό όμως που οι άνθρωποι διέπονται από τη βία του πάθους τους και από κακές συνήθειες, κάνουν πράγματα τα οποία συνήθως θεωρούνται ότι αντίκεινται στο νόμο της φύσης· ο νόμος της φύσης δεν φτιάχνεται από τη συναίνεση του πάθους ή τη συναίνεση σε κάποιο σφάλμα που γίνεται από συνήθεια. Ο λόγος δεν ανήκει λιγότερο στη φύση του ανθρώπου απ' ό,τι το πάθος· είναι δε ίδιος για όλους τους ανθρώπους, διότι όλοι συμφωνούν ως προς τη βούληση να διευθύνονται και να κυβερνώνται με οδηγό εκείνο που επιθυμούν να πετύχουν, δηλαδή το δικό τους καλό, το οποίο είναι έργο του λόγου. Δεν μπορεί λοιπόν να υπάρξει άλλος νόμος της φύσης από το λόγο ούτε άλλες επιταγές του ΦΥΣΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ από εκείνες,

οι οποίες μας υποδεικνύουν τους τρόπους της ειρήνης, όταν αυτή είναι εφικτή και της άμυνας όταν η ειρήνη είναι ανέφικτη.

2. Μια επιταγή του νόμου της φύσης είναι επομένως η εξής: *όλοι οι άνθρωποι να παραιτούνται του δικαιώματός τους επί όλων των πραγμάτων*. Διότι αν διάφοροι άνθρωποι έχουν δικαίωμα όχι μόνο επί όλων των άλλων πραγμάτων, αλλά και επί του προσώπου άλλων ανθρώπων και κάνουν χρήση του δικαιώματος αυτού, τότε θα έχουμε προσβολή από τη μια πλευρά και αντίσταση από την άλλη, το οποίο σημαίνει πόλεμο, κάτι που εναντιώνεται στο νόμο της φύσης, η πεμπουσία του οποίου είναι η ειρήνευση.

3. Όταν ένας άνθρωπος απεκδύεται και αποποιείται το δικαίωμά του, τότε ή απλώς το απεμπολεί ή το μεταβιβάζει σε κάποιον άλλον άνθρωπο. Να το ΑΠΕΜΠΟΛΗΣΕΙ σημαίνει να δηλώσει με αρκούντως σαφή σημεία ότι βούλησή του είναι να μην προβαίνει πλέον στην πράξη εκείνη, στην οποία προηγουμένως θα μπορούσε εν δικαίω να προβεί. Να ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΕΙ δε το δικαίωμα σε κάποιον άλλο σημαίνει να δηλώσει με αρκούντως σαφή σημεία στον αποδέκτη του δικαιώματος ότι βούλησή του είναι να μην αντισταθεί ούτε να τον εμποδίσει κάνοντας χρήση του δικαιώματος, το οποίο είχε πριν από τη μεταβίβαση. Διότι έχοντας υπόψη ότι κάθε άνθρωπος έχει από τη φύση του δικαίωμα σε όλα, είναι αδύνατον να μεταβιβάσει κανείς σε άλλον δικαίωμα το οποίο δεν κατείχε ήδη. Επομένως εκείνο που κάνει κάποιος μεταβιβάζοντας ένα δικαίωμα, δεν είναι άλλο από τη δήλωση της βούλησής του να επιτρέψει σ' εκείνον, στον οποίο μεταβίβασε το δικαίωμά του, να επωφελείται απ' αυτό ανενόχλητα. Όταν, π.χ., κάποιος δίνει σ' έναν άλλο τη γη του ή τα αγαθά του, τότε παραιτείται από το δικαίωμά του να εισέρχεται στη γη αυτή ή να χρησιμοποιεί τα εν λόγω αγαθά ή να παρεμποδίζει με όποιον άλλο τρόπο τον νέο δικαιούχο κατά τη χρήση όσων του έχει παραχωρήσει ήδη.

4. Κατά τη μεταβίβαση δικαιώματος λοιπόν απαιτούνται δύο πράγματα: το ένα από την πλευρά του μεταβιβάζοντος, ήτοι η επαρκής κοινοποίηση της βούλησής του να τελέσει τη μεταβίβαση, και το άλλο από την πλευρά του αποδέκτη, ήτοι η επαρκής κοινοποίηση της αποδοχής του δικαιώματος. Αν ένας από τους δύο όρους δεν πληρούται, τότε το δικαίωμα παραμένει εκεί όπου ήταν πριν. Και δεν μπορεί να γίνει δεκτό ότι εκείνος που παραχωρεί το δικαίωμά του σε κάποιον, ο οποίος δεν το αποδέχεται, απεμπολεί κατά τον τρόπο αυτό το δικαίωμά του και ότι το μεταβιβάζει σε όποιον άλλον ήθελε να το δεχτεί, καθόσον ο σκοπός της μεταβίβασης του δικαιώματος σ' ένα συγκεκριμένο πρόσωπο και όχι σε κάποιο άλλο, αφορά αυτό το πρόσωπο αποκλειστικά και κανένα άλλο.

5. Όταν εκτός από τις λέξεις δεν εμφανίζονται άλλα σημεία ότι κάποιος έχει απεμπολήσει ή μεταβιβάσει το δικαίωμά του, τότε επιβάλλεται να γίνει η εν λόγω πράξη με τη χρήση λέξεων, οι οποίες αναφέρονται όχι μόνο στον μέλλοντα, αλλά και στον παρόντα ή στον παρελθόντα χρόνο. Διότι όποιος λέει, αναφερόμενος σε μέλλοντα χρόνο, π.χ., αύριο: 'θα δώσω', αυτός δηλώνει προφανώς ότι δεν έχει δώσει ακόμη. Το δικαίωμα, επομένως, παραμένει σ' αυτόν σήμερα και μέχρι τη στιγμή όπου πράγματι θα το παραχωρήσει. Εκείνος όμως ο οποίος λέει: 'δίνω' σε παρόντα χρόνο ή 'έχω δώσει' κάτι σε κάποιον για να το έχει και να το απολαμβάνει αύριο ή οποτεδήποτε στο μέλλον, αυτός έχει μεταβιβάσει πραγματικά το εν λόγω δικαίωμα, το οποίο αλλιώς θα κατείχε ο ίδιος, τη στιγμή όπου ο άλλος είναι έτοιμος να το απολαύσει.

6. Επειδή όμως οι λέξεις από μόνες τους δεν αποτελούν επαρκή δήλωση της πρόθεσης, όπως έχει δειχθεί στο κεφάλαιο XIII, τμήμα 8, οι λέξεις που λέγονται *de futuro*, όταν η θέληση του δηλούντος μπορεί να γίνει γνωστή με άλλα σημεία, είναι δυνατόν να εκληφθούν συχνά ως εάν να σήμαιναν *de praesenti*. Διότι όποτε φαίνεται ότι ο λόγος [word] του προσφέροντος μπορεί να εννοηθεί από τον αποδέκτη σαν να του μεταβίβαζε πραγματικά το δικαίωμα, τότε θα πρέπει κατ' ανάγκην να θεωρηθεί ότι εννοεί και όλα τα συναφή με τη μεταβίβαση.

7. Όταν κάποιος μεταβιβάσει οποιοδήποτε δικαίωμά του σε άλλον χωρίς να σκεφτεί παρελθόν, παρόν ή μελλοντικό αμοιβαίο όφελος, τότε αυτή την πράξη τη λέμε ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΔΩΡΕΑ. Κατά την ελεύθερη δωρεά, καμία άλλη λέξη δεν είναι δεσμευτική εκτός από τις λέξεις που λέγονται *de praesenti* ή *de praeterito*: διότι αν λέγονται μόνο *de futuro*, τότε δεν μεταβιβάζουν τίποτε ούτε μπορούν να κατανοηθούν ως εκπορευόμενες από τη θέληση του προσφέροντος· καθόσον, αφού πρόκειται για ελεύθερη δωρεά, δεν συνεπιφέρει υποχρέωση μεγαλύτερη από εκείνη που επιβάλλεται διά των λέξεων. Διότι εκείνος που υπόσχεται να δώσει, χάριν των αισθημάτων του και μόνο, όσο δεν προβαίνει στην πράξη της προσφοράς, σημαίνει ότι σταθμίζει ακόμη, κατά το βαθμό διατήρησης ή εξασθένησης των αιτίων του αισθήματός του· κι όποιος σταθμίζει δεν έχει εκδηλώσει ακόμη θέληση, διότι η θέληση είναι η τελευταία πράξη της στάθμισης. Εκείνος επομένως ο οποίος υπόσχεται δεν είναι για το λόγο αυτό δωρητής, αλλά *δώσων* [doson], όνομα που δόθηκε στον Αντίοχο, ο οποίος συχνά υποσχόταν αλλά σπανίως έδινε.

8. Όταν κάποιος μεταβιβάσει το δικαίωμά του, υπολογίζοντας σε αμοιβαίο όφελος, τότε δεν πρόκειται για ελεύθερη δωρεά αλλά για αμοιβαία

εγκώρηση και ονομάζεται ΣΥΜΒΑΣΗ. Σε όλες τις συμβάσεις δε, είτε αμφότερα τα μέρη εκτελούν σε παρόντα χρόνο και απολαμβάνουν με ασφάλεια και βεβαιότητα το αντικείμενο της σύμβασής τους, όπως όταν αγοράζουν ή πωλούν ή ανταλλάσσουν, είτε το ένα μέρος εκτελεί σε παρόντα χρόνο ενώ το άλλο υπόσχεται, όπως όταν πωλούν επί πιστώσει είτε αλλιώς κανένα από τα μέρη δεν εκτελεί σε παρόντα χρόνο, αλλά αμφότερα δίνουν αμοιβαία πίστη για μελλοντική τέλεση. Είναι δε αδύνατον να υπάρξει άλλο είδος συμβολαίου πέραν αυτών των τριών. Διότι είτε και οι δύο αντισυμβαλλόμενοι δίνουν πίστη είτε κανέναν τους ή αλλιώς ο ένας δίνει πίστη και ο άλλος όχι.

9. Σε όλες τις συμβάσεις όπου υπάρχει πίστη, η υπόσχεση εκείνου τον οποίο εμπιστευόμαστε ονομάζεται ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ [covenant]. Το δε συμβόλαιο αυτό, αν και πρόκειται για υπόσχεση και αναφέρεται σε μέλλοντα χρόνο, μεταβιβάζει ωστόσο, όταν έρθει το πλήρωμα του χρόνου, το δικαίωμα εξίσου καλά όσο και μια πράξη άμεσης εγκώρησης του δικαιώματος. Διότι συνιστά ένα έκδηλο σημείο, το οποίο εννοήθηκε από εκείνον που εκπληρώσε πρώτος, ως δήλωση της θέλησης του άλλου να εκπληρώσει επίσης. Όσες υποσχέσεις λοιπόν γίνονται βάσει υπολογισμού αμοιβαίου οφέλους, είναι συμβόλαια και αποτελούν σημεία της θέλησης ή τελική πράξη της στάθμισης [deliberation], κατά την οποία αίρεται η ελευθερία [liberty] του δρώντος να τις εκπληρώσει ή όχι· είναι επομένως υποχρεωτικές. Διότι εκεί όπου σταματά η ελευθερία, αρχίζει η υποχρέωση.

10. Εντούτοις, όταν οι συμβάσεις συνίστανται σε δήλωση αμοιβαίας πίστης, όπου κανένα μέρος δεν εκπληρώνει τίποτε σε παρόντα χρόνο, όταν η σύμβαση είναι μεταξύ μερών, τα οποία δεν μπορούν να εξαναγκαστούν, τότε αν σκεφτούμε την προδιάθεση των ανθρώπων να επωφελούνται από το καθετί για δικό τους λογαριασμό, διαπιστώνουμε ότι εκείνος που εκπληρώνει πρώτος δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να εκθέτει τον εαυτό του στην πλεονεξία ή στα όποια άλλα πάθη του αντισυμβαλλόμενου μέρους. Κατά συνέπεια, τέτοια συμβόλαια είναι αναποτελεσματικά. Διότι δεν υπάρχει λόγος να εκπληρώσει κανείς πρώτος, εφόσον είναι πιθανόν ο άλλος να μην εκπληρώσει επίσης κατόπιν. Κατά πόσο δε είναι πιθανόν ή όχι να εκπληρώσει και ο δεύτερος, είναι ζήτημα που θα το κρίνει μόνος του ο αντισυμβαλλόμενος, ο οποίοςς αμφιβάλλει (όπως είπαμε στο κεφ. XIV), καθ' όσο διάστημα παραμένουν και οι δύο στη φυσική κατάσταση και ελευθερία. Όταν όμως επιβληθεί επ' αμφοτέρων των μερών καταναγκαστική εξουσία, η οποία θα τους στερήσει την ελευθερία της ιδιωτικής κρίσης ως προς αυτό το σημείο, τότε πλέον μπορούν τα συμβόλαια αυτά να γίνουν αποτελεσματικά, δεδομένου ότι

όποιος θα εκπληρώσει πρώτος δεν θα έχει βάσιμους λόγους να αμφιβάλλει ότι ο άλλος επίσης θα εκπληρώσει, καθόσον τούτο μπορεί, αν παραστεί ανάγκη, να του επιβληθεί αναγκαστικά.

11. Σε όλα τα συμβόλαια, τις συμβάσεις και τα εκχωρητήρια είναι απαραίτητη η αποδοχή εκείνου στον οποίο μεταβιβάζεται το δικαίωμα, προκειμένου να είναι αυτές οι πράξεις ουσιαστικές. Είναι επομένως αδύνατον να συνάψουμε συμβόλαιο ή εκχωρητήριο με οποιονδήποτε, ο οποίος από τη φύση του ή λόγω απουσίας δεν είναι σε θέση να αποδεχθεί τις πράξεις αυτές ή είναι μεν σε θέση, αλλά δεν δηλώνει πραγματικά ότι τις αποδέχεται. Και πριν απ' όλα, δεν μπορεί κανείς να συνάψει συμβόλαιο με τον Παντοδύναμο Θεό παρά μόνο εφόσον θα ευαρεστηθεί Εκείνος να το δηλώσει και να δεχτεί το εν λόγω συμβόλαιο στο όνομά Του. Είναι επίσης αδύνατον να συνάψουμε συμβόλαιο μ' εκείνα τα πλάσματα, για τη θέληση των οποίων δεν διαθέτουμε επαρκή σημεία, ελλείπει κοινής γλώσσας.

12. Ένα συμβόλαιο τέλεσης μιας ορισμένης πράξης σε ορισμένο χρόνο, λύεται από τον οφειλέτη όταν έρθει ο προβλεπόμενος χρόνος ή όταν τελεστεί η πράξη ή όταν παραβιαστεί αυτός ο όρος. Διότι ένα συμβόλαιο, άπαξ και αποδείχθηκε αδύνατο, είναι πλέον κενό νοήματος. Ένα συμβόλαιο όμως με αντικείμενο τη μη τέλεση μιας πράξης χωρίς χρονικό περιορισμό, ήτοι συμβόλαιο για να μην τελεσθεί ποτέ μια πράξη, λύεται από τον οφειλέτη τότε μόνο όταν το παραβιάζει ή πεθαίνει.

13. Τίθεται συχνά το ερώτημα κατά πόσο είναι υποχρεωτικά τα συμβόλαια εκείνα όσα αποσπώνται υπό το κράτος του φόβου. Όπως, για παράδειγμα: αν κάποιος υπό το φόβο του θανάτου υποσχέθηκε να δώσει την επαύριο σ' έναν κλέφτη εκατό λίρες και να μην τον αποκαλύψει κατά πόσο ένα τέτοιο συμβόλαιο είναι ή όχι υποχρεωτικό; Και παρότι ένα τέτοιο συμβόλαιο είναι σε μερικές περιπτώσεις κενό, εντούτοις δεν είναι κενό επειδή αποσπάστηκε υπό το κράτος του φόβου. Διότι δεν φαίνεται να υπάρχει λόγος για τον οποίο ό,τι κάνουμε από φόβο να έχει λιγότερη ισχύ απ' ό,τι κάνουμε από απλησία. Διότι τόσο το ένα όσο και το άλλο καθιστούν την πράξη ηθελημένη. Αν μάλιστα δεν είχαν ισχύ όσα συμβόλαια συνάπτονται υπό το κράτος του φόβου, τότε δεν θα ήταν δυνατοί οι όροι ειρήνης μεταξύ εχθρών ούτε θα είχαν αναγκαστική ισχύ οι νόμοι, διότι σε όλα αυτά συναινούμε υπό το κράτος του φόβου. Διότι ποιος θα άφηνε να χαθεί η ελευθερία που του χάρισε η φύση να διαφεντεύει τον εαυτό του κατά τη θέληση και τη δύναμή του, αν δεν φοβόταν το θάνατο ακριβώς εξαιτίας της διατήρησης της ελευθερίας αυτής; Ποιον αιχμάλωτο πολέμου θα εμπιστευόμαστε ότι θα αναζητή-

σει και θα φέρει τα λύτρα του και δεν θα προτιμούσαμε μάλλον να τον φονεύσουμε, αν δεν ήταν δεσμευμένος με ενέχυρο τη ζωή του να εκτελέσει την υπόσχεσή του; Μετά την εισαγωγή όμως της πολιτικής και των νόμων, η περίπτωση μπορεί να μεταβληθεί, διότι αν απαγορευτεί διά νόμου η εκτέλεση ενός τέτοιου συμβολαίου, τότε όποιος υπόσχεται οτιδήποτε σ' έναν κλέφτη, όχι μόνο μπορεί, αλλά και πρέπει να αρνηθεί να το εκπληρώσει. Αν όμως ο νόμος δεν απαγορεύει την εκπλήρωση, αλλά αφήνει το ζήτημα στη βούληση του υποσχομένου, τότε η εκπλήρωση της υπόσχεσης παραμένει νόμιμη και το συμβόλαιο επί νόμιμων πραγμάτων είναι υποχρεωτικό, ακόμη και απέναντι σ' έναν κλέφτη.

14. Όποιος προσφέρει ή υπόσχεται κάτι σ' ένα πρόσωπο ή συνάπτει συμβόλαιο μαζί του και κατόπιν προσφέρει ή υπόσχεται το ίδιο πράγμα σ' ένα άλλο πρόσωπο ή κάνει συμβόλαιο για το ίδιο πράγμα και μαζί του, τότε αυτομάτως καθιστά τη δεύτερη πράξη άκυρη. Διότι είναι αδύνατον για έναν άνθρωπο να μεταβιβάσει δικαίωμα που δεν κατέχει ο ίδιος· και βεβαίως δεν κατέχει πλέον εκείνο το δικαίωμα, το οποίο έχει μεταβιβάσει προηγουμένως.

15. Ο ΟΡΚΟΣ είναι μια ρήτρα συνοδευτική της υπόσχεσης και η οποία σημαίνει την παραίτηση από το έλεος του Θεού για όποιον υπόσχεται, αν δεν εκπληρώσει την υπεσχημένη πράξη στο βαθμό που είναι νόμιμο και δυνατό να το κάνει. Και τούτο εκφράζεται στα λόγια που συνιστούν την ουσία του όρκου, δηλαδή: *ας με βοηθήσει ο Θεός*. Το ίδιο συνέβαινε και με τους ειδωλολάτρες. Και η διατύπωση, την οποία χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι ήταν: *Εσύ, Δία, φόνευσε τον παραβάτη, όπως φονεύω εγώ αυτό το ζώο*. Εφόσον επομένως πρόθεση του όρκου είναι να προκαλέσει τη νέμεση εις βάρος εκείνων που παραβαίνουν τα συμβόλαια, έπεται ότι είναι άσκοπο να ορκίζεται κανείς στο όνομα ανθρώπων, όσο τρανοί κι αν είναι αυτοί, διότι η τιμωρία που αυτοί επιβάλλουν μπορεί να αποφευχθεί με τη βοήθεια διαφόρων τυχαίων περιστατικών είτε το θέλουν είτε όχι. Δεν ισχύει όμως το ίδιο και για την τιμωρία που επιβάλλει ο Θεός. Αν και ήταν συνήθεια σε πολλά έθνη να ορκίζονται στη ζωή του άρχοντά τους, το γεγονός ότι οι εν λόγω άρχοντες φιλοδοξούσαν να τιμώνται ως Θεοί, αποτελεί επαρκές τεκμήριο ότι και εκείνα τα έθνη πίστευαν πως μόνο στο όνομα του Θεού μπορεί να δοθεί όρκος.

16. Δεδομένου ότι οι άνθρωποι δεν είναι δυνατόν να φοβούνται δύναμη στην οποία δεν πιστεύουν και ότι ένας όρκος είναι άσκοπος χωρίς να έχουμε το φόβο εκείνου στο όνομα του οποίου ορκιζόμαστε, είναι απαραίτητο όποιος ορκίζεται να το κάνει σύμφωνα με τον τύπο που ο ίδιος παραδέχεται στη

δική του θρησκεία και όχι σύμφωνα με τον τύπο που χρησιμοποιεί εκείνος, ο οποίος του ζητά να ορκιστεί. Διότι αν και όλοι οι άνθρωποι γνωρίζουν από τη φύση τους ότι υπάρχει μια ανώτερη Πανίσχυρη δύναμη, εντούτοις δεν θεωρούν ότι ορκίζονται σ' αυτή τη δύναμη, με οποιοδήποτε άλλο τύπο ή όνομα πέρα από εκείνο που διδάσκει η δική τους θρησκεία (την οποία θεωρούν ως τη μόνη αληθινή).

17. Από τον ορισμό δε του όρκου είναι εμφανές ότι αυτός δεν προσθέτει μεγαλύτερη υποχρέωση για την εκτέλεση του ένορκου συμβολαίου, από την υποχρέωση που το ίδιο το συμβόλαιο επιφέρει, αλλά απλώς εκθέτει τον άνθρωπο σε μεγαλύτερο κίνδυνο μεγαλύτερης τιμωρίας.

18. Τα συμβόλαια και οι όρκοι είναι *de voluntariis*, δηλαδή, *de possibilibus*. Ούτε είναι δυνατόν να έχει νόημα για τον πιστωτή η υπόσχεση αδύνατων πραγμάτων από την πλευρά του οφειλέτη, διότι τα αδύνατα δεν υποβάλλονται σε στάθμιση και κατά συνέπεια (βλ κεφ. XIII, τμήμα 10, όπου ερμηνεύεται η πλευρά του πιστωτή) κανένα συμβόλαιο δεν μπορεί να μας δεσμεύει πέραν του ορίου της καλύτερης δυνατής προσπάθειας είτε πρόκειται για την εκπλήρωση του υπεσχημένου πράγματος είτε για κάτι ισοδύναμο με αυτό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XVI

ΜΕΡΙΚΟΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ

1. Όπως λέγεται κοινώς, η φύση δεν κάνει τίποτε επί ματαίω. Καθώς είναι δε απολύτως βέβαιο ότι η αλήθεια ενός συμπεράσματος δεν είναι παρά η αλήθεια των προκειμένων από τις οποίες συνάγεται, έτσι και η ισχύς της εντολής ή του νόμου της φύσης δεν είναι παρά η ισχύς των λόγων, οι οποίοι παρακινούν σε συμμόρφωση προς αυτόν. Επομένως ο νόμος της φύσης, ο οποίος μνημονεύτηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο (τμήμα 2), ότι δηλαδή *κάθε άνθρωπος θα πρέπει να παραιτηθεί από το δικαίωμα κ.ο.κ.**, θα ήταν εντελώς μάταιος και αναποτελεσματικός, αν δεν υπήρχε ένας άλλος νόμος—νόμος της φύσης κι αυτός— *ότι κάθε άνθρωπος είναι υποχρεωμένος να τηρεί και να εκπληρώνει τα συμβόλαια που συνάπτει*. Διότι ποιο θα ήταν το όφε-

* Αναφέρεται εδώ στον φυσικό νόμο: κάθε άνθρωπος θα πρέπει να παραιτηθεί από το δικαίωμά του επί όλων των πραγμάτων και από το δικαίωμά του να χρησιμοποιεί οποιοδήποτε μέσο για την επιβίωσή του, στο βαθμό όπου και κάθε άλλος κάνει το ίδιο.

λος να μας υποσχεθούν τα πάντα ή να μας δώσουν τα πάντα, αν εκείνος που προσφέρει ή υπόσχεται δεν εκπληρώσει την υπόσχεση ή αν διατηρήσει το δικαίωμα να πάρει πίσω ό,τι έδωσε;

2. Η παράβαση ή η παραβίαση του συμβολαίου είναι αυτό που ονομάζουμε ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΒΛΑΒΗΣ [INJURY] και συνίσταται σε μια πράξη ή παράλειψη, η οποία συνεπώς ονομάζεται ΑΔΙΚΗ. Διότι πρόκειται για πράξη ή παράλειψη εκτός *jus* (εκτός δικαϊώματος), εφόσον αυτό είχε μεταβιβαστεί ή απεμποληθεί ήδη προηγουμένως. Υπάρχει μεγάλη ομοιότητα μεταξύ αυτού που οι καθημερινοί άνθρωποι, στις πράξεις και τις συνομιλίες τους, ονομάζουν πρόκληση βλάβης ή αδικία και εκείνου που ονομάζεται *άτοπο* στις επιχειρηματολογίες και τις διαμάχες των Σχολαστικών. Διότι, όπως λέμε ότι διαπράττει ατόπημα εκείνος που οδηγείται σε αντίφαση προς έναν ισχυρισμό τον οποίο προηγουμένως ο ίδιος υποστήριζε, έτσι λέμε επίσης ότι διαπράττει αδίκημα εκείνος που λόγω πάθους κάνει ή παραλείπει κάτι που προηγουμένως είχε υποσχεθεί διά συμβολαίου να μην κάνει ή να μην παραλείψει. Πράγματι σε κάθε παραβίαση συμβολαίου υπάρχει κατά κυριολεξία αντίφαση: διότι ο τότε συμβαλλόμενος θέλει να πράξει ή να παραλείψει κάτι σε μέλλοντα χρόνο, ενώ όποιος διαπράττει κάτι, το θέλει σε παρόντα χρόνο, που συνιστά όμως μέρος του προβλεπομένου από το συμβόλαιο μέλλοντος χρόνου. Και κατά συνέπεια, εκείνος που παραβαίνει ένα συμβόλαιο θέλει τη διάπραξη και συγχρόνως τη μη διάπραξη του ίδιου πράγματος, κάτι που συνιστά καθαρή αντίφαση. Έτσι λοιπόν η πρόκληση βλάβης είναι ένα ατόπημα κατά τη συζήτηση, όπως και το ατόπημα είναι ένα είδος αδικήματος κατά τη διαμάχη.

3. Σε κάθε παράβαση συμβολαίου (όποιος κι αν ζημιώνεται τελικά) η βλάβη βαρύνει μόνο εκείνον προς τον οποίο έγινε το συμβόλαιο. Για παράδειγμα, κάποιος συνάπτει συμβόλαιο να υπακούει τον κύριό του και ο κύριός του τον διατάζει να δώσει χρήματα σ' έναν τρίτο, πράγμα που υπόσχεται να κάνει, αλλά δεν κάνει. Παρότι αυτό είναι προς ζημίαν του τρίτου, η βλάβη εντούτοις προκλήθηκε μόνο εις βάρος του κυρίου του. Διότι δεν θα μπορούσε κανείς να παραβεί ένα συμβόλαιο με κάποιον όταν δεν έχει συνάψει μαζί του συμβόλαιο και επομένως δεν μπορεί να του προκαλέσει βλάβη: καθόσον η πρόκληση βλάβης έγκειται εξ ορισμού στην παράβαση συμβολαίου.

4. Οι λέξεις δίκαιο, άδικο, δικαιοσύνη, αδικία είναι διαφορούμενες κι έχουν διάφορες σημασίες. Διότι δικαιοσύνη και αδικία, όταν χαρακτηρίζουν πράξεις, σημαίνουν το ίδιο πράγμα με τη μη πρόκληση βλάβης και την πρόκληση βλάβης αντιστοίχως και κατονομάζουν δίκαιη ή άδικη την πράξη,

αλλά όχι και τον άνθρωπο καθότι αυτόν τον κατονομάζουν ένοχο ή μη ένοχο. Όταν όμως οι λέξεις δικαιοσύνη και αδικία χαρακτηρίζουν ανθρώπους, σημαίνουν ροπή και αισθηματική κλίση και φυσική προδιάθεση, δηλαδή πάθη του νου, τα οποία είναι σε θέση να παραγάγουν δίκαιες και άδικες πράξεις. Έτσι, όταν λέμε ότι ένας άνθρωπος είναι δίκαιος ή άδικος, εννοούμε όχι την πράξη, αλλά το πάθος και την ικανότητά του να τελέσει μια τέτοια πράξη. Επομένως, ένας δίκαιος άνθρωπος ενδέχεται να έχει τελέσει μια άδικη πράξη και ένας άδικος να έχει ενεργήσει δίκαια όχι σε μία μόνο αλλά ακόμη και στις περισσότερες από τις πράξεις του. Διότι υφίσταται μεν μια *oderunt peccare* [απέχθεια προς το αμαρτάνειν] τόσο στον άδικο όσο και στον δίκαιο αλλά για διαφορετικούς λόγους. Διότι ο άδικος άνθρωπος, ο οποίος απέχει από την πρόκληση αλλότριας βλάβης, ένεκα φόβου τιμωρίας, δηλώνει σαφώς ότι η δικαιοσύνη των πράξεών του εξαρτάται από το σύνταγμα της πολιτείας, βάσει του οποίου επιβάλλονται οι τιμωρίες, οι οποίες αλλιώς στη φυσική κατάσταση θα μπορούσαν να είναι άδικες, ανάλογα με την πηγή προέλευσής τους. Θα πρέπει λοιπόν να μην ξεχνάμε αυτή τη διάκριση δικαιοσύνης και αδικίας: όταν η αδικία σημαίνει ενοχή, τότε η πράξη είναι άδικη αλλά όχι και ο άνθρωπος· όταν δε η δικαιοσύνη σημαίνει μη ενοχή, τότε οι πράξεις είναι δίκαιες, όμως όχι πάντα και ο άνθρωπος. Κατά τον ίδιο τρόπο, όταν η δικαιοσύνη και η αδικία σημαίνουν συνήθειες του νου, τότε ο άνθρωπος μπορεί να είναι δίκαιος ή άδικος, όμως όχι το ίδιο και όλες οι πράξεις του.

5. Όσον αφορά τη δικαιοσύνη των πράξεων, αυτή διαιρείται συνήθως σε δύο είδη, από τα οποία το ένα ονομάζεται συναλλακτική και το άλλο διανεμητική δικαιοσύνη· έγκειται δε το μεν πρώτο στην αριθμητική, το δε δεύτερο στη γεωμετρική αναλογία. Η μεν συναλλακτική δικαιοσύνη εφαρμόζεται στις μεταβιβάσεις [permutations], όπως η αγορά, η πώληση, ο αντιπραγματισμός· η δε διανεμητική δικαιοσύνη, στην απόδοση στον καθένα κατά την αξία του. Η διάκριση αυτή δεν είναι καλά θεμελιωμένη, στο βαθμό που η πρόκληση βλάβης, η οποία αποτελεί αδικοπραγία, συνίσταται όχι σε ανισότητα μεταξύ ανταλλασσόμενων ή διανεμόμενων πραγμάτων, αλλά σε ανισότητα την οποία οι άνθρωποι –ερχόμενοι σε αντίθεση με τη φύση και το λόγο υποθέτουν ότι έχουν εις βάρος των συνανθρώπων τους· ανισότητα για την οποία θα κάνουμε λόγο παρακάτω. Όσον αφορά τη συναλλακτική δικαιοσύνη, η οποία αναφέρεται στην αγοραπωλησία, παρότι το αγοραζόμενο αντικείμενο μπορεί να μην είναι ίσης αξίας με την τιμή που πληρώθηκε γι' αυτό, εντούτοις, εφόσον τόσο ο πωλητής όσο και ο αγοραστής έκριναν οι

ίδιοι την αξία του και εφόσον είναι αμφότεροι ικανοποιημένοι, δεν υφίσταται περίπτωση βλάβης που να προκλήθηκε από οποιοδήποτε από τα δύο μέλη, καθόσον κανένα μέρος δεν έδωσε πίστη ούτε έκανε συμβόλαιο με το άλλο. Όσον αφορά δε τη διανεμητική δικαιοσύνη, η οποία συνίσταται στη διανομή των δικών μας κερδών, δεδομένου ότι ένα πράγμα θεωρείται δικό μας επειδή μπορούμε να το διαθέσουμε όπως μας αρέσει, δεν μπορεί να αποτελέσει πρόκληση βλάβης εις βάρος οποιουδήποτε προσώπου το γεγονός ότι επιδεικνύουμε μεγαλύτερη γενναιοδωρία προς κάποιον άλλο μάλλον παρά προς αυτόν, εκτός κι αν είμαστε υποχρεωμένοι να πράξουμε αλλιώς λόγω συμβολαίου, οπότε η αδικία έγκειται στην παράβαση του συμβολαίου και όχι στην ανισότητα της διανομής.

6. Συμβαίνει πολλές φορές κάποιος να ωφελεί ή να συμβάλει στην ενίσχυση της δύναμης ενός άλλου, χωρίς να υποχρεώνεται προς τούτο από κανένα συμβόλαιο, αλλά κινούμενος από μόνη την πεποίθηση και εμπιστοσύνη ότι θα κερδίσει την ευαρέσκεια και την εύνοια αυτού του άλλου, κι ότι έτσι θα μπορέσει να αποκομίσει μεγαλύτερο ή πάντως όχι μικρότερο όφελος ή βοήθεια για δικό του λογαριασμό. Διότι κατά φυσική αναγκαιότητα, ο καθένας αποβλέπει, με όλες τις ηθελημένες πράξεις του, σε κάτι καλό για τον εαυτό του. Σ' αυτή την περίπτωση, αποτελεί νόμο της φύσης ότι *κανείς δεν πρέπει να επιτρέπεται να περιέρχεται σε χειρότερη κατάσταση κάποιος άλλος, ο οποίος έδειξε εμπιστοσύνη στη φιλανθρωπία του πρώτου ή στα αγαθά του αισθήματα, και μάλιστα εξαιτίας ακριβώς της εμπιστοσύνης του αυτής*. Διότι αν κάνουμε έτσι, τότε οι άνθρωποι δεν θα τολμούν να συνδράμουν στην υπεράσπιση ο ένας του άλλου ούτε θα τίθενται υπό το έλεος ο ένας του άλλου υπό οποιουσδήποτε όρους, αλλά θα θεωρούν μάλλον αναμενόμενη και την πιο ακραία και χειρότερη πράξη εχθρότητας. Υπό το κράτος δε αυτής της γενικής καχυποψίας, οι άνθρωποι όχι μόνο θα οδηγούνται σε πόλεμο, αλλά επιπλέον θα φοβούνται μην εκτεθούν σε κίνδυνο, αναλαμβάνοντας την πρωτοβουλία οποιουδήποτε ειρηνικού διαβήματος. Αυτό όμως θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι αφορά μόνο εκείνους που ευεργετούν άλλους (όπως έχω πει ήδη) μόνο στη βάση της εμπιστοσύνης και όχι χάριν της δόξας ή της επίδειξης. Διότι όταν το κάνουν από εμπιστοσύνη, τότε η ανταμοιβή τους είναι ο σκοπός στον οποίο αποβλέπουν, δηλαδή να τύχουν καλής μεταχείρισης. Αν πάλι το κάνουν για επίδειξη, τότε κάνοντάς το εισπράττουν κιόλας την ανταμοιβή τους.

7. Δεδομένου όμως ότι σ' αυτή την περίπτωση δεν λαμβάνει χώρα συμβόλαιο, η παραβίαση αυτού του νόμου της φύσης δεν αρμόζει να ονομάζεται πρόκληση βλάβης· έχει ένα άλλο όνομα: αχαριστία.

8. Αποτελεί επίσης νόμο της φύσης *κάθε άνθρωπος να βοηθά και να εξυπηρετεί κάθε άλλον, στο βαθμό που αυτό μπορεί να γίνει χωρίς κίνδυνο για το πρόσωπό του και για τα μέσα που διαθέτει ο ίδιος για να συντηρείται και να αμύνεται*. Διότι, δεδομένου ότι οι αιτίες του πολέμου και της ερήμωσης προέρχονται από αυτά τα πάθη, μέσω των οποίων πασχίζουμε να εξυπηρετήσουμε τον εαυτό μας και να υποσκελίσουμε όσο γίνεται τους άλλους, έπεται ότι το πάθος που μας παρακινεί να πασχίζουμε να εξυπηρετήσουμε ο ένας το άλλο, θα πρέπει να αποτελεί την αιτία της ειρήνης. Κι αυτό το πάθος είναι η φιλανθρωπία, όπως ορίστηκε στο κεφάλαιο IX, τμήμα 17.

9. Σ' αυτόν δε τον κανόνα της φύσης περιλαμβάνεται και η επιταγή *να συγχωρεί κανείς όποιον του έκανε κακό, εφόσον εκείνος μεταμεληθεί και εφόσον δοθούν οι αναγκαίες εγγυήσεις για το μέλλον*. Διότι η συγχώρηση είναι ειρήνη, προσφερόμενη σ' εκείνον, ο οποίος (αφού προηγουμένως προκάλεσε πόλεμο) τη ζήτησε. Δεν είναι επομένως από φιλανθρωπία, αλλά από φόβο που παραχωρούμε ειρήνη σε κάποιον, ο οποίος δεν μεταμελείται ούτε δίνει εγγυήσεις για τη διατήρηση της ειρήνης στο μέλλον. Διότι όποιος δεν μεταμελείται διατηρεί το αίσθημα εχθρότητας, όπως κάνει κι όποιος αρνείται να δώσει εγγυήσεις και επομένως θεωρείται ότι δεν επιζητεί πράγματι ειρήνη αλλά πλεονέκτημα. Επομένως, η συγχώρησή του δεν αποτελεί επιταγή του φυσικού νόμου ούτε συνιστά φιλανθρωπία, ενδέχεται όμως ορισμένες φορές να δηλώνει σύνεση. Σε κάθε άλλη περίπτωση όμως, αν δεν συγχωρούμε, ενώ υπάρχει και μεταμέλεια και παρέχονται επίσης εγγυήσεις, επειδή εκτιμάμε ότι οι άνθρωποι αδυνατούν να απόσχουν από πράξεις πρόκλησης προς αλλήλους, σημαίνει ότι δεν παραχωρούμε ποτέ ειρήνη· και τούτο αντιβαίνει προς τον γενικό ορισμό του νόμου της φύσης.

10. Δεδομένου δε ότι ο νόμος της φύσης επιτάσσει τη συγχώρηση όταν υπάρχει μεταμέλεια και παρέχονται εγγυήσεις για το μέλλον, έπεται ότι ο ίδιος νόμος ορίζει *ότι δεν πρέπει να προβαίνουμε σε καμία πράξη εκδίκησης, έχοντας κατά νου μόνο την παρελθούσα προσβολή, αλλά αναλογιζόμενοι το μελλοντικό όφελος*. Αυτό σημαίνει ότι κάθε πράξη εκδίκησης θα πρέπει να έχει αποτρεπτική σκοπιμότητα, είτε έναντι του επιτιθεμένου είτε έναντι άλλων, μέσω της παραδειγματικής τιμωρίας του· κάτι που είναι ήδη επαρκώς εμφανές στο γεγονός ότι ο φυσικός νόμος επιτάσσει τη συγχώρηση, εφόσον διασφαλίζεται το μέλλον. Αυτό είναι καταφανές επίσης και για τον εξής λόγο: η εκδίκηση όταν αναφέρεται σε παρελθούσα προσβολή δεν είναι παρά μόνο παρούσα δόξα και θρίαμβος και δεν αποβλέπει σε κανένα σκοπό· διότι σκοπός σημαίνει κάποιο μελλοντικό καλό· ό,τι δεν αποβλέπει σε κανένα

σκοπό είναι άσκοπο και κατά συνέπεια, ο θρίαμβος της εκδίκησης είναι ματαιοδοξία· κι ό,τι είναι μάταιο αντιβαίνει στο λόγο. Το να βλάπτουμε δε αλλήλους χωρίς λόγο αντιβαίνει σ' εκείνο το οποίο εξ υποθέσεως είναι ωφέλιμο για κάθε άνθρωπο, δηλαδή την ειρήνη· και ό,τι αντιβαίνει στην ειρήνη, αντιβαίνει στο νόμο της φύσης.

11. Επειδή δε όλα τα σημεία, με τα οποία δηλώνουμε προς αλλήλους έχθρα και περιφρόνηση, προκαλούν στον μέγιστο βαθμό διαμάχη και έριδα (εφόσον η ίδια η ζωή, υπό συνθήκες διαρκούς καταφρόνιας, παύει να εκτιμάται ως αξία να την απολαμβάνει κανείς, πολύ περισσότερο δε η ειρήνη), συνάγεται κατ' ανάγκην ο εξής νόμος της φύσης: *κανείς δεν πρέπει να μέμφεται, να καθυβρίζει, να περιγελά ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο να δείχνει εχθρότητα, περιφρόνηση ή μη εκτίμηση σε οποιονδήποτε άλλον.* Αυτός ο νόμος όμως πολύ λίγο εφαρμόζεται. Διότι τι το πιο συνηθισμένο από τις μομφές όσων είναι πλούσιοι προς εκείνους που δεν είναι; ή όσων κάθονται στη θέση των δικαστών προς εκείνους που στέκονται στο εδάλιο του κατηγορουμένου; παρά το γεγονός ότι αυτή η ταπείνωση των τελευταίων δεν αποτελεί μέρος της τιμωρίας τους για το έγκλημά τους ούτε προβλέπεται ως συστατικό του λειτουργήματος εκείνων που το κάνουν. Από συνήθεια όμως αυτό θεωρήθηκε νόμιμο για τον άρχοντα απέναντι στον υποτακτικό τον οποίο συντηρεί, όπως επίσης εφαρμόζεται σαν να ήταν νόμιμο από τον πιο ισχυρό προς τους λιγότερο ισχυρούς, μολονότι ο πρώτος δεν συμβάλλει καθόλου στη συντήρηση των τελευταίων.

12. Αποτελεί επίσης νόμο της φύσης, *οι άνθρωποι να επιτρέπουν ο ένας στον άλλο χωρίς διάκριση την άσκηση του εμπορίου και της μετακίνησης.* Διότι όποιος το επιτρέπει αυτό σε κάποιον, ενώ το αρνείται σε κάποιον άλλον, δηλώνει μ' αυτό τον τρόπο την εχθρότητά του προς τον δεύτερο· η δε δήλωση εχθρότητας είναι κήρυξη πολέμου. Από κάτι τέτοιο μήπως δεν προέκυψε και ο μεγάλος πόλεμος μεταξύ των Αθηναίων και των Πελοποννησίων; Διότι αν είχαν συγκατατεθεί οι Αθηναίοι να επιτρέψουν στους Μεγαρείς, τους γείτονές τους, να μετακινούνται ελεύθερα στα λιμάνια τους και τις αγορές τους, δεν θα είχε αρχίσει ποτέ εκείνος ο πόλεμος.

13. Και τούτο είναι επίσης νόμος της φύσης: *όλοι οι αγγελιαφόροι της ειρήνης – και τέτοιοι είναι όσοι ασχολούνται με την καλλιέργεια και τη διατήρηση της φιλίας μεταξύ των ανθρώπων – να μπορούν να διακινούνται με ασφάλεια.* Διότι δεδομένου ότι η ειρήνη αποτελεί τον γενικό νόμο της φύσης, θα πρέπει να περιλαμβάνονται σ' αυτόν το νόμο και τα μέσα για τη διεκπεραίωσή του· και τέτοια μέσα είναι κι αυτοί οι άνθρωποι.